

РЕЛІГІЙНА ЛІРИКА: ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Проводиться аналіз сучасних теоретико-літературних досліджень релігійної лірики, визначається специфіка її термінологічного детермінування та вживання, підкреслюється термінологічна варіативність. В теоретичному аспекті пропонується підхід до вивчення релігійної лірики на основі онтології релігійного компоненту в художньому тексті. Увиразнюється потенціал подальших наукових розробок даного питання.

Ключові слова: релігійна лірика, сакральне, метафізична поезія, молитва, медитація, релігійний компонент, термін.

Звернення українських дослідників до наукового студіювання різноманітних художніх оприявленень і способів присутності сакрального елементу в мистецтві слова (зокрема в українській літературі) є цілком закономірним, адже пов'язане з необхідністю подолання негативних наслідків довготривалого панування в Україні тоталітарного режиму. „Конструктивні процеси, що визначають стан сучасної української культури, спрямовані на подолання тоталітарно-атеїстичної депресії, яка спричинила відрив від історичних джерел національної і загальнолюдської духовності. У контексті цих процесів актуальним є всебічне дослідження проблеми освоєння українською літературою духовно-художнього світу Біблії” [2, с.5].

Теоретичними та практичними дослідженнями релігійного компоненту в художньому тексті займається чимало вітчизняних дослідників, серед них: С. Абрамович, В. Антофійчук, І. Бетко, І. Даниленко, І. Качуровський, З. Лановик, І. Набитович, А. Нямцу та інші. Знаковими тут є періодичне видання „Біблія і Культура” (за ред. А. Нямцу, виходить в Чернівцях з 2000-го року), збірник наукових праць „Sacrum і Біблія в українській літературі” (за ред. І. Набитовича) та монографія І. Набитовича „Універсум Sacrum у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму)” (2008 р.) тощо. Загалом вони розглядають широкий спектр впливу Біблії як священної книги християнства та її взаємодії з художньою літературою.

Загалом же чимало досліджень присвячені дослідженню функціонування біблійних сюжетів та мотивів у літературі, впливів християнських світоглядних засад на художню творчість та інші питання. Зокрема І. Набитович розглядає сферу перетину світу художньої літератури та сакрального. Він пояснює категорію *sacrum* як одну з універсальних, що „найповніше містить у собі співвідношення, взаємозалежності й зв'язки, найхарактерніші ключові поняття та концепти різних релігій” [8, с. 13]; „*sacrum* (сакральне, святе, святість)... є однією з найважливіших субстанцій людського існу-

вання, квінтесенцією релігійного світовідчуження й буття *homo religiosus* – людини релігійної” [8, с. 29]. Точками перетину художнього світу й сакрального дослідник називає релігійно марковані концепти, „певні структурні вузлові інгредієнти, своєрідні атомарні вузли тексту, які відіграють ключову, визначальну роль, у цьому тексті” [8, с. 29]. Реалізуючись в конкретних образах, символах та архетипах, релігійно марковані концепти здатні „розбуджувати” пам'ять жанру, „вмикати” цілу систему релігійних, етичних, суспільно-політичних контекстів, вказувати на різноманітні співвіднесення та діалог з іншими текстами (такими, як Біблія), тобто призводять до „пригадування” того релігійного досвіду, який має кожен реципієнт [8, с. 94].

З огляду на це вивчення релігійної лірики не є винятком. Широкий обсяг емпіричного матеріалу, що визначається поняттям „релігійна лірика”, своєю різноманітністю та різнотипністю, з одного боку, ускладнює процес дослідження даного поняття, а з іншого, викликає науковий інтерес до даної проблеми. Однак, як і у випадку з філософською лірикою, „така узагальнююча широта категорії не може бути оцінена як її термінологічний недолік, а радше в ній варто вбачати певний наявний факт, від якого не можна відмовитися і який не варто заперечувати” [див. про це детальніше: 5, с. 16-17]. Принаймні такий підхід відкрив проблемно визначену площину для подальших досліджень.

Першим теоретико- та історико-літературним аналізом власне релігійної поезії у вітчизняному літературознавстві стала стаття Ігоря Качуровського „Містична функція літератури та українська релігійна поезія”. Автор послуговується терміном *містична література*, яку він поділяє на три групи. До першої групи зараховує спільні для більшості літератур, загальні жанри, такі як гімн, молитва, заклинання, проклин, присяга. До другої групи – ті жанри, що поширені в межах однієї літератури, чи серед прихильників однієї релігії (тобто локальні жанри: гебрійський псалом, буддійська джатака, тамільські пурани, суфійська притча). Серед третьої групи дослідник виокремлює ті жанри, що зазнали обмеженості часом, тобто були поширені в конкретні історичні періоди [14, с. 10]. Дослідник здійснює короткий аналіз жанрів релігійної поезії від античних гімнів й до поезії його сучасників, роблячи висновок про те, що між ними іноді досить важко провести чітку межу. Важливою ознакою власне релігійного художньо-поетичного твору І. Качуровський вважає використання релігійних образів, власних імен, тем, топіки; він наводить приклади того, як релігійний код може виявлятися навіть на рівні фоніки та строфіки [14, с. 16]. Зосереджуючись на кон-

кретних персоналіях І. Качуровський виходить з ідеї про іманентне буття релігії в літературі, коли „без релігійних мотивів жодна література не існувала ніколи” [14, с.20], враховуючи (і це принципово важливо в теоретичному аспекті), що духовність конкретної національної поезії „не обов’язково могла бути чисто християнською” [14, с.21].

Розглядаючи певні теоретико-літературні аспекти побутування релігійного компонента в художньому тексті, І. Качуровський найчастіше користується прикметником *містичний*, рідше – *духовний*, вдається до означення *містично-релігійний*, не диференціюючи їх від терміна *релігійний*. Така термінологічна варіативність (чи синонімічність) і до нині зберігається в українському літературознавстві.

У сучасних літературознавчих дослідженнях найчастіше вживають термін *релігійна лірика*, хоча чіткої дефініції семантичного кола цього терміна ні сучасні, ні ще радянські словники та енциклопедії не подають. Підручник „Основи літературознавства” Н. С. Ференца подає так визначення: „Релігійна лірика – виражає релігійні почуття і переживання („Молитва” Т. Шевченка, „Мій храм” Зореслава)” [11], таким чином вводячи її до ідейно-тематичної класифікації лірики, поряд з громадянською (або політичною), філософською, пейзажною, любовною (або інтимною). На популярному російському літературному сайті Стихи.ру в статті про релігійний вірш читаємо, що релігійна лірика є різновидом філософської лірики [4]. У статті Н. С. Лізнченко „Українська сакральна традиція і релігійна поезія Івана Огієнка” немає жодного натяку на те, що таке релігійна поезія і чому творчість митрополита Іларіона є обов’язково релігійною [7]. У заголовку статті Т. Рязанцевої „Поезія „in extremis”: спроба порівняння релігійної лірики Олекси Стефановича і Марини Цветаєвої” винесений термін *релігійна лірика*, однак в перших же рядках автор вдається до характеристики метафізичної поезії і зрештою приступає до розгляду „метафізичної лірики на прикладі релігійних творів” [9, с. 119] вказаних авторів. Загалом же складається враження, що метафізична поезія та релігійна – явища практично тотожні, при чому релігійна поезія декларується як ширше коло, до якого входить і метафізична лірика, однак власного бачення межі між цими термінами чи окреслення їх семантичних меж дослідниця не подає. Про близькість філософської та релігійної лірики йдеться в монографії І. Бетко „Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії ХІХ – початку ХХ ст.», де вона, розглядаючи літературний жанр молитви, називає його відгалуженням медитативної лірики [2, с. 118] і після аналізу зразків української поетичної молитви вказаного періоду робить висновок про те, що молитва є релігійно-філософським жанром [2, с. 124].

Очевидно, що фаховий вжиток поняття «релігійна лірика» має носити ідентифікаційний характер „до чогось зобов’язувати при сприйнятті і ана-

лізі конкретних поетичних явищ, які у складі визначеної жанрової сукупності можуть бути протиставлені усьому, чим вони не є у певній виділеній категоріальній сутності” [5, с. 17]. Тобто лірика є релігійною, якщо містить у собі сукупність визначальних ознак, що відрізняють її від інших видів лірики, зокрема тих, де релігійний елемент не відіграє структурної ролі (тобто є факультативною рисою), а також від тієї лірики, яка є принципово нерелігійною за своїм походженням (при цьому важливо враховувати, що функціонально релігійною може виявлятися і первісно нерелігійна поезія, наприклад, поезія вагантів), тим паче від будь-якої нерелігійної лірики загалом. Ті ж ознаки мають характеризувати й інші види лірики, де релігійність присутня як факультативна риса, а також відмежовувати другорядні вкраплення у ліриці релігійній.

Першою і найголовнішою рисою релігійної лірики видається молитовність. Саме молитовний пафос створює комунікативну ситуацію через ліричного героя між реципієнтом та Абсолютом. Найбільш тривіальною є ситуація прохання (з чого власне й бере початок поезія), поширеним є адораційний (*адорація* – „обожнювання, поклоніння, захоплення ким-небудь”) пафос та роздуми про божественне. У релігійній ліриці часто присутнє звертання до вищих сил, яке вказує, по-перше, на визнання їхнього буття, що вже скеровує вектор розвитку поезії в релігійно-духовний вимір; по-друге, на сподівання / прохання допомоги від них, або ж, навпаки, на антагонізм по відношенню до них. Французький дослідник Ф. Лаку-Лабарт в есе, присвяченому віршеві П. Целана „Псалом”, робить висновок про існування обов’язкового зв’язку між поезією та молитвою. Він вважає, що будь-яка молитва є поезією, а поезія носить молитовний характер [6, с. 132], а відтак і релігійний. Науковець пояснює свою думку тим, що всі Божественні книги – це зібрання віршів, адже для звертання до Бога обирається особлива форма мови. А роздуми про суть поезії тому й приводять до ідеї молитви, оскільки первинною формою поезії є заклик. Цю ідею молитовності лірики та ліричності молитви поділяє й українська дослідниця І. Даниленко, автор монографії „Молитва як літературний жанр: генеза та еволюція”. Вона наголошує на іманентній присутності в ліричному творі медитативного начала, яке, по суті, й робить твір ліричним, а також на спільній для ліричної поезії та молитви рисі – зміст залежить від того, що хвилює душу молільника/поета [3, с. 24], тобто автора. Проте існує й немедитативна лірика. Відтак постає питання про спорідненість молитовного та медитативного. Роздум у художньому тексті не обов’язково носить молитовний характер. Молитви ж класифікують як хвалебні, просительні, покайні та благодарственні [10], тому медитація виступає факультативним елементом молитви.

Характерною ознакою релігійної насиченості

вірша, на думку дослідниці О. Яковини, є звертання до канонів та догматів тієї чи іншої релігії. Так, О. Яковина пише, що загалом релігійна поезія має у своїй основі роздуми над тим чи іншим догматом Церкви або ж теологічною правдою. Такі вірші часто мають повчальний характер і безпосередньо пов'язані із жанром проповіді [див. про це 15, с. 60-67] (принаймні це стосується поезії XVII ст.). Дослідниця відносить метафізичну поезію, яку вона розуміє крізь „шлях індивідуального осягнення Об'явлення”, до широкого кола поезії з релігійним компонентом [15, с. 8], при цьому поезія з релігійним компонентом репрезентується як широке коло, куди можна віднести і метафізичну поезію, яка, на її думку, завжди має певні точки перетину з філософською та релігійною поезією [15, с. 15]. Однак принципово важливо, що на відміну від Т. Рязанцевої, О. Яковина вважає не ідентичними метафізичну, філософську та релігійну поезію, тобто вона їх розрізняє. Намагаючись провести між цими трьома різновидами лірики межу, вона додає до вказаного розрізнення ще два. Дослідниця виокремлює філософсько-релігійну і релігійно-філософську поезію. Жанрово-диференційною основою філософсько-релігійного вірша О. Яковина називає „життєву мудрість”, яка тематично вирішується через знання людської природи, а отже в межах її раціонального осмислення. У певний момент філософська інтенція вірша входить у релігійний (євангельський) контекст, внаслідок чого твір набуває філософсько-релігійного пафосу. У релігійно-філософському вірші, що його коментує дослідниця, ім'я Христа постає смисловим коренем, що коментується за допомогою філософських алегорій, однак мудрість Бога залишається незбагненою для *ratio*, – для розуміння Божої таємниці необхідна віра [див. про це 15, с. 61-64].

Досліджуючи філософську лірику XVII ст., О. Яковина зауважує її міцний зв'язок з життєвими проблемами морального характеру та ставленням людини до них. Про метафізичну здатність явищ там не йдеться. Проте О. Яковина вважає це темпоральним явищем: у XVII ст. суто філософська поезія є ще досить рідкісним явищем, оскільки в літературі надзвичайно потужним залишається релігійний компонент [див. про це: 15, с. 61]. Саме релігійно-філософська та філософсько-релігійна лірика є перехідною формою до виникнення власне філософської лірики, для якої вже притаманний розгляд життєвих проблем морального характеру та „ставлення людини до них, яке саме по собі також є змінним” [15, с. 61] і яка вже вимагає для свого аналізу іншого тла (контексту, текстового поля).

Однак навряд чи теоретично правильно зводити все різноманіття релігійної лірики в різних національних літературах до роздумів над тим чи іншим догматом. Адже крім світових релігій існує неймовірно широке розмаїття різних релігійно-

ідеологічних розгалужень, течій, аж до позацерковних релігій, індивідуальних варіантів (не говорячи вже про еклектичні поєднання і конгломерати свідомості, яка не контролюється і не регламентується ззовні). Крім того, не варто абсолютизувати також і проблему адекватності прочитання релігійної лірики тому, що, по-перше, виникає питання: адекватність стосується чого – конкретної релігії (віри, церкви, концепції), тобто екстралітературних чинників, чи навпаки – відповідності художній природі певного тексту як вияву вторинної моделювальної системи, тобто як твору мистецтва (внутрішньо літературний чинник). Щодо останнього, то на перше місце виходить питання про повноцінність сприйняття твору саме як факту мистецтва, а не чогось іншого, чим цей твір може ще бути. І саме це питання належить до фахової зацікавленості науки про літературу.

Отже, широкий вжиток словосполучення *релігійна лірика* на термінологічному рівні попри всю варіативність свідчить про важливу функцію упорядкування матеріалу. Виявляється слушність застосування до теоретичного і практичного студіювання релігійної лірики як явища мистецтва слова того методологічного підходу, який щодо філософської лірики розробив і запропонував І. Козлик: сигнальним критерієм відбору об'єктного матеріалу постає приналежність поетичного тексту саме до ліричного, а не будь якого іншого роду літератури, тобто домінування саме родових, а не видових ознак; то у випадку з лірикою релігійною видається первинною характеристикою саме зв'язок з релігією, насичення тексту сакральним змістом, оскільки релігія постає первісною щодо літератури, зокрема поезії: саме поетичними засобами послуговувалася релігія у своїх ритуальних цілях та з метою поширення [5, с. 327].

Але у випадку з релігійною лірикою необхідно враховувати власне синкретичну форму первісно-генетичного зв'язку релігії з мистецтвом слова. За якої питання про те, що було першим – релігія чи поезія, втрачає слушність, тому що поетичність в умовах синкретизму є не засобом, яким послуговується релігія для своїх потреб, а є поряд з ритуалом єдиною можливим способом оприявлення релігійного почуття. Саме в цьому сенсі, на нашу думку, треба розуміти твердження дослідників на зразок того, що „Зазвичай священна книга пишеться з такою концентрацією поетичності, що наближається до поезії” [12, с. 29]. Адже, коли говорять про те, що релігія користується послугами поезії для своїх цілей, то треба розуміти, що іншого оприявлення свого шляху власного здійснення, існування на синкретичній стадії, та й на стадії несформованості окремої естетичної сфери свідомості (наприклад, раннє Середньовіччя) релігія не мала.

Ось чому видається доцільним проводити до-

слідження релігійної лірики саме на основі онтології релігійного компонента в ліричному творі – від давніх архаїчних молитов, де доля особистого звертання до божества прирівнюється до нуля [13, с. 119] до відверто антирелігійної поезії радянської доби, яку теж можна розглядати як релігійну [1, с. 21] та сучасної лірики, яка, у такому мультикультурному просторі, просто не мислима без релігійного контексту.

Отже, аналітика наявного літературознавчого досвіду теоретичного і практичного студіювання релігійної лірики у світовій літературі засвідчує глибокий гносеолого-евристичний потенціал подальшого наукового вивчення цього художнього феномену.

Література

1. Абрамович С. Проблема сучасного вивчення Біблії як джерела літературознавчих сюжетів / Абрамович С. // Наук. вісник ЧНУ. – 2003. – Вип. 163-164. Філософія. – С. 21
2. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття (монографічне дослідження) / Бетко І. – Zielona góra; Kijów, 1999. – 160 с.
3. Даниленко І. І. Молитва як літературний жанр: генеза та еволюція: монографія / Даниленко І. І. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 304 с.
4. Жанр – релігійна лірика [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.stihi.ru/2012/06/11/6939>
5. Козлик І. Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства. Монографія / Козлик І. – Івано-Франківськ : Полісся; Гостинець, 2007. – 591 с.
6. Лаку-Лабарт Ф. Молитва / Лаку-Лабарт Ф. // Иностранная литература. – 1999. – № 12. – С. 129-132.
7. Лізніченко Н. С. Українська сакральна традиція і релігійна поезія Івана Огієнка (митрополита Іларіона) [Електронний ресурс] / Лізніченко Н. // Електронна бібліотека інституту журналістики – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1370>
8. Набитович І. Універсум sacrum'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму): Монографія / І. Набитович– Дрогобич-Люблін : Посвіт, 2008. – 600 с.
9. Рязанцева Т. Поезія „in extremis”. Спроба порівняння релігійної лірики Олекси Стефановича і Марини Цветаєвої / Т. Рязанцева // Сучасність. – 2000. – №7-8. – С. 66-69.
10. Скурат Е. К. Христианское значение молитвы и ее значение в деле нравственного совершенствования / Скурат Е. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://azbyka.ru/tserkov/duhovnaya_zhizn/molitva/uchenie_o_molitve_06-all.shtml
11. Ференц Н.С. Лірика, особливості, види, жанри // Н. С. Ференц Основи літературознавства // Н. Ференц [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/12991010/literatura/lirika_osoblivosti_vidi_zhanri
12. Фрай Н. Великий код. Біблія і література / Н. Фрай ; з англ. пер. Ірина Старовойт. – Львів : Літопис, 2010. – 362 с.
13. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / Фрейденберг О. М. – М. : Наука, 1978. – С. 119-120.
14. Хрестоматія української релігійної літератури. – Книга перша – поезія / упор. І. Качуровський. – Лондон-Мюнхен, 1988. – 552 с.
15. Яковина О. П. Метафізика в поезії і Україна XVII ст. / Яковина О. П. – Львів : Наук. вид. „Опілля-Л”, 2010. – 216 с.

Проводиться аналіз сучасних теоретико-літературознавчих досліджень релігійної лірики, визначається специфіка її термінологічного детермінування і використання, підкреслюється термінологічна варіативність. В теоретичному аспекті пропонується підхід до вивчення релігійної лірики на основі онтології релігійного компонента в художньому тексті. Підкреслюється потенціал подальших наукових досліджень цього питання.

Ключевые слова: релігійна лірика, сакральна, метафізична поезія, молитва, медитація, релігійний компонент, термін.

The article deals with analyses of contemporary researches in literary theory of religious lyrics. The specificity of its terminological determination and usage is defined, the terminological variability is emphasized. In theoretical aspect an approach based on ontology of religious component in artistic text is proposed. It is stressed the potential of further scientific studies of the given question.

Key words: religious lyrics, the sacral, metaphysic poetry, prayer, meditation, religious component, term.